

Pilatus & Jezus

GIORGIO AGAMBEN

Pilatus & Jezus

Vertaling

WILLY HEMELRIJK

SJIBBOLET • AMSTERDAM • MMIV

Oorspronkelijke titel: *Pilato e Gesù*,

© Nottetempo srl, 2013, Rome

© 2014 Nederlandse editie

Uitgeverij Sijbbolet, Amsterdam,

vertaling & annotaties Willy Hemelrijk

Niets in deze uitgave mag worden verveelvoudigd
en/of openbaar gemaakt worden zonder de voorafgaande
schriftelijke toestemming van de uitgever.

*No part of this book may be reproduced
without the written permission of the publisher*

Boekverzorging

René van der Vooren, Amsterdam

ISBN 978 94 9111 020 7 | NUR 730

Inhoud

Pilatus & Jezus

7

Kanttekeningen

49

Beknopte bibliografie

63

Het *symbolon*, het ‘credo’ waarin de christenen hun geloof samenvatten, bevat naast de naam van onze ‘heer Jezus Christus’ en die van ‘de maagd Maria’, maar één enkele eigennaam, een naam die — althans ogenschijnlijk — volledig buiten de theologische context valt. Het gaat bovendien om een heiden, Pontius Pilatus: *staurothenta te huper emon epi Pontiou Pilatou*, ‘voor ons gekruisigd onder Pontius Pilatus’. In het ‘credo’ dat de kerkvaders in het jaar 325 in Nicea hadden geformuleerd kwam deze naam nog niet voor. Hij werd er pas in 381 door het Concilie van Constantinopel aan toegevoegd, en het is evident dat dit gebeurde om het historische karakter van het lijdensverhaal van Jezus ook chronologisch vast te leggen. ‘Het christelijke credo’, lezen wij, ‘spreekt over historische processen. Pontius Pilatus speelt daarin een essentiële rol; hij is niet zomaar een onheilsprofeet die er bij toeval in opduikt’ (Schmitt, p. 253).

Uitgangspunt is dat het christendom een historische godsdienst is en dat de ‘mysteries’ waarvan sprake is, ook en vooral historische feiten zijn. Als het waar is dat de menswording van Christus ‘een historische gebeurtenis is, oneindig, onbevattelijk, ongrijpbaar eenmalig’ (*ibidem*), dan is de rechtszaak tegen Jezus een van de sleutelmomenten in de geschiedenis van de mensheid, een cruciaal moment waarop de eeuwigheid het pad van de geschiedenis heeft gekruist. Des te urgenter wordt het om te begrijpen hoe en waarom het tijdelijke en het eeuwige, het goddelijke en het menselijke, nu juist tot elkaar zijn gekomen in de vorm van een *krisis*, dat wil zeggen, een rechtszaak.

Waarom nou net Pilatus? Een formule van het type *Tiberiou kaesaros*¹ — zo staat het op de door Pilatus geslagen munten, en zo is het ook bekrachtigd door Lucas, want zo komt het voor in de prediking van Johannes (*Lucas* 3, 1) — of *sub Tiberio* (zoals Dante Virgilius laat zeggen: ‘ik ben geboren *sub Iulio*’, dus: tijdens het bewind van Julius, *De hel*,² 1, 70) zou zeker gebruikelijker geweest zijn. Als de in Constantinopel samengekomen kerkvaders de voorkeur gaven aan Pilatus boven Tiberius, aan de prefect — of de ‘procurator’ van Judea, zoals Tacitus (*Annales* xv, 44) hem liever noemt in een van de weinige niet-Bijbelse teksten waarin zijn naam voorkomt, — boven Caesar, dan was misschien het belang dat aan de figuur van Pilatus werd gehecht in het verhaal van de Evangelieën doorslaggevender dan de ongetwijfeld chronografische bedoelingen. Door de zorgvuldige aandacht waarmee vooral Johannes, maar ook Marcus, Lucas en Matteüs zijn aarzeling, zijn dralen en gedraai beschrijven, waarbij zij zijn af en toe onmiskenbaar enigmatische woorden letterlijk weergeven, onthullen de evangelisten misschien wel voor het eerst iets als een intentie om een personage te construeren, met zijn eigen psychologie en eigenaardigheden. Het beeld dat hier wordt geschetst is zo levendig dat Lavater in 1781 in een brief aan Goethe uitroept: ‘Ik vind alles bij hem: hemel, aarde en hel, deugd, fouten, verstand, waanzin, het lot, de vrijheid: hij is in alles het symbool van alles’.

1 In de tijd dat Tiberius keizer was.

2 *De hel* maakt onderdeel uit van Dantes *Goddelijke Komedie* (*Divina Commedia*).

We zouden in diezelfde trant kunnen zeggen dat Pilatus misschien wel het enige echte ‘personage’ in de Evangelien is (Nietzsche noemt hem in de *Antichrist* ‘de enige figuur — *Figur* — in het Nieuwe Testament die respect verdient’), een man van wie wij de zielenroerselen kennen (‘hij verbaasde zich zeer’, *Matteüs* 27, 14; *Marcus* 15, 5; ‘hij is heel bang’, *Johannes* 19, 8), de wrok en de somberte (zoals wanneer hij tegen Jezus, die hem niet antwoordt, schreeuwt: ‘Zo, praat je niet tegen mij — *emoi ou laleis!* Weet je soms niet dat ik je vrij kan laten of je kan laten kruisigen?’), de ironie (althans volgens sommigen, in zijn beruchte repliek aan Jezus: ‘Wat is waarheid?’), de hypocriete angstvalligheid (daarvan getuigt het feit dat hij een probleem met de bevoegdheid aankaart bij Herodes, en ook het ritueel handenwassen, waarmee hij zich meent te kunnen ontdoen van het bloed van de zojuist veroordeelde), de irritatie (het besliste ‘Wat ik geschreven heb, heb ik geschreven’ tegen de priesters die hem vroegen of hij de inscriptie op het kruis niet wilde veranderen). Ook zijn vrouw leren we en passant kennen: tijdens het proces stuurt ze iemand naar hem toe met de boodschap dat hij Jezus niet moet veroordelen, ‘want ik heb heden in een droom veel om hem geleden’ (*Matteüs* 27, 19).

3

Aan deze drang om personage te worden zal Michail Boelgakov wel gedacht hebben, in de geweldige verhalen die de duivel over Pilatus vertelt, in *De meester en Margarita*, en ook Alexander Lernet-Holenia, in de prachtige theologische farce die deel uitmaakt van *De graaf van Saint-Germain*. Maar al eerder, in de teksten uit het

Nieuwe Testament die vaak ‘apocrief’ genoemd worden (de term die uiteindelijk ‘vals, niet authentiek’ is gaan betekenen, maar die eigenlijk eenvoudigweg ‘verborgen’ betekent), getuigt daarvan de aanwezigheid van een heuse verhalencyclus over Pilatus. Allereerst in het Evangelie van Nicodemo (Moral di, p. 567-588) waarin het proces tegen Jezus veel gedetailleerder wordt neergezet dan in de synoptische Evangeliën. Als Jezus wordt voorgeleid aan Pilatus buigen de banieren die de vaandeldragers vasthouden op wonderbaarlijke wijze voor hem. Aan het proces nemen ook twaalf bekeerlingen deel die getuigen — tegen de beschuldiging dat Jezus ‘de vrucht is van overspel’ — dat Jozef en Maria een huwelijk hebben gesloten, en Nicodemus, die ook ten gunste van Jezus getuigt. In het algemeen is de hele rechtszaak hier dramatisch vormgegeven als een dispuut tussen de Joodse aanklagers die een voor een bij naam genoemd worden (Annas, Kajafas, Semes en Dathaës, Gamaliël, Judas, Levi, Alexander, Naftali en Jaïrus) en Pilatus die vaak buiten zichzelf lijkt te zijn en die haast openlijk partij lijkt te trekken voor Christus, ook omdat zijn vrouw ‘heel godvruchtig is en sympathie heeft voor de Joden’. De dialoog met Jezus over de waarheid, die in de synoptische Evangeliën abrupt eindigt met de vraag van Pilatus, gaat hier, zoals we zullen zien, verder en krijgt een geheel andere betekenis. Even onverwacht is het uiteindelijke toegeven van Pilatus aan de druk van de Joden, wanneer hij, door een plotselinge vrees overmand, het bevel geeft om Christus te geselen en te kruisigen.

De legende van Pilatus (de zogeheten *Acta* of *Gesta Pilati*) ontwikkelt zich langs twee uiteenlopende verhaallijnen. Allereerst de witte legende, te boek gesteld in de pseudo-epigrafische³ brieven aan Tiberius en in de *Paradosis*, waarin Pilatus, samen met zijn vrouw Procla, zou hebben ingezien dat Jezus goddelijk was, en waarin hij alleen uit zwakheid zou hebben toegegeven aan de druk van de Joden. Van deze legende getuigt Tertullianus als hij schrijft dat Pilatus door de gewelddadige druk van de Joden werd gedwongen om Jezus te laten kruisigen (*violentia suffragiorum in crucem dedi sibi extorserint*), ‘maar omdat hij innerlijk al christen was (*pro sua conscientia christianus*)’ had hij de keizer in een brief ingelicht over de wonderen en de opstanding door Jezus (*Apologeticum* XXI, 18-24). De *Paradosis* (iets als de ‘uitlevering’, maar ook het ‘verraad’) van Pilatus veronderstelt dat deze brief daadwerkelijk geschreven is (er bestaat een groot aantal versies van, allemaal overduidelijk vals) en begint dan ook met de verontwaardiging van Tiberius als hij het bericht heeft gelezen (Moraldi, p. 717-723). Hij laat Pilatus in de boeien slaan en naar Rome overbrengen, en hij vraagt hem hoe hij een man heeft kunnen kruisigen van wie hij wist dat die zulke grote wonderen had verricht. Pilatus rechtvaardigt zichzelf door de Joden te beschuldigen en hij verklaart dat hij ervan overtuigd is dat Jezus ‘verheven was boven alle godheden die wij aanbidden’. De witte legende van Pilatus stelt hem dus paradoxaal genoeg enigszins voor

3 Geschreven onder een andere naam dan die van de auteur.

als een geheime voorvechter van het christendom, tegen de Joden en de heidenen. Daarvan getuigen de woorden die Pilatus tot Jezus richt om zichzelf te verdedigen, wanneer Tiberius besluit om hem voor straf te onthoofden:

Heer, verwar mij bij de vernietiging niet met die vreselijke Joden. Want als ik je iets heb aangedaan, heb ik dat onder druk van die menigte Joden gedaan die mij kwelden: maar jij weet dat ik heb gehandeld uit onwetendheid. Veroordeel me dus niet voor deze zonde, maar vergeef me en vergeef ook je dienaress Procla, die mij bijstaat in mijn stervensuur, en die je hebt voorbestemd om je kruisiging te voorspellen. Veroordeel haar niet vanwege mijn nalatigheid, maar heb medelijden en neem ons op tussen je rechtvaardigen.

En als een inmiddels bekeerde Pilatus zijn smeekbede beëindigt, wordt uit de hemel een stem gehoord die zijn redding aankondigt:

Alle volkeren en alle generaties zullen je uitmuntendheid verkondigen, want onder jouw regering zijn de profetieën over mij in vervulling gegaan. En jij, mijn getuige, zult verschijnen bij mijn tweede komst wanneer ik zal oordelen over de twaalf stammen van Israël en over degenen die mijn naam niet erkennen.

Dan wordt Pilatus onthoofd, maar een engel vangt zijn afgehakte hoofd op. Toen Procla zag dat de engel het hoofd naar de hemel bracht, 'blies zij gelukzalig haar laatste adem uit, en ze werd overeenkomstig de wens van de here Jezus Christus samen met haar echtgenoot begraven.'